

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI KLASSİKLƏRİNİN İRSİNDƏ  
KİTAB VƏ MÜTALİƏ MƏSƏLƏLƏRİ**

(Xaqani, Nizami və Füzulinin yaradıcılığı əsasında)

**Knyaz ASLAN**

*Bakı Dövlət Universiteti*

*Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi kafedrasının müdiri,*

*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

*knyazaslan@mail.ru*

*Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri Xaqaninin, Nizaminin, Füzulinin həyat və yaradıcılığı tədqiqatına cəlb olunmuş, onların kitab, kitabxana və müəllimlik haqqında fikirləri sistemləşdirilərək təhlil edilmişdir.*

*Açar sözlər: söz, kitab, müəllimlik, Azərbaycan ədəbiyyatı, orta əsrlər, Xaqani, Nizami, Füzuli.*

Klassik Azərbaycan sənətkarları öz əsərlərində həm bilik mənbəyi olan kitab, həm yazılı abidələrin saxlayıcısı funksiyasını yerinə yetirən kitabxanaya, həm də insan mənəviyyatını zənginləşdirən müəllimlikə yüksək qiymət vermiş, cəmiyyətdə onların hər birinin rolunu layiqincə dəyərləndirmişlər. Bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan və tərəvətini itirməyən həmin fikirlərdən bəzilərini xatırlatmaq yerinə düşər.

Ustad şairimiz **Xafizəddin Xaqani Şirvani** bütün yaradıcılığı boyu şəxsiyyətin formalaşmasında elmin, biliyin, kitabın əsas yer tutduğunu dəfələrlə demişdir. O, elmin, sözün dəyərini vermiş, kitab və kitabxanalar haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Şair qabaqcadan nəzəri fikirlər söyləyib bunu kiminsə üzərində sınaqdan çıxarmamış, öz həyat yolunu nümunə gətirmişdir. Xaqaninin fikrincə, insan kamil tərbiyə almaqla müdrikləşə və formalaşa bilər. Kamil tərbiyə almağı isə o, elmsiz, təhsilsiz mümkün hesab etmir:

*Kişiyə şərəfdir bilik, etibar,*

*Hörmət təvazü ilə olar bərqərar.*

*Yüksəkdə duranla oturma, bil ki,*

*Çəkiddə yüngül şey yüksəkdə durar.*

Xaqani uşağı balaca vaxtından şəxsiyyət kimi yetişdirmək ideyasını irəli sürür, ona yeddi yaşdan başlayaraq təhsil, təlim verməyi faydalı sayır.

Mənbələrdən məlum olduğu kimi, balaca İbrahim ibtidai təhsil və tərbiyəsinə əmisi Kafizəddin Ömər Osman oğlunun yanında almış, onun şair kimi yetişməsində əmisinin mühüm rolu olmuşdur. Öz dövrünün tanınmış alimlərindən olan Ömər qardaşı oğlunu övladlığa götürmüş, ona atalıq qayğısı gös-

tərmiş, ilahiyyat, sərf-nəhv, nücum, təbabət, fəlsəfə, riyaziyyat, hikmət, fiqh, ədəbiyyat elmlərinə dair bilikləri öyrətmişdir. Şərq xalqlarının mədəni irsi ilə yaxından tanış olması onun müəllimlik dairəsinin genişliyindən xəbər verir. O, müxtəlif elmlərə dərinlən maraq göstərmiş, Şərq filosoflarının əsərləri ilə yanaşı, ərəb dillərindəki tərcümələr əsasında yunan fəlsəfəsini və ədəbiyyatını da mənimsəmişdir. Bu baxımdan "Töhfətül-İraqeyn" əsərində əmisinin ona necə tərbiyə verdiyini göstərən misraları çox əhəmiyyətlidir:

*O mənə öyrətdi hər elmə, fənnə,*

*Oxutdu o, "Ələm yəcidkə" mənə...*

Şairin bu əsəri bəzi mühüm kitablar və böyük bir kitabxana haqqında məlumat verilməsi ilə əhəmiyyətlidir. XII əsrin ikinci yarısında Şirvanşahlar sarayında zəngin bir kitabxananın olması elm aləminə məlumdur. Bu kitabxana əsasən Şirvan hakimi Mənuçöhrün zamanında xeyli inkişaf etmişdi. Mənuçöhr ölkənin məşhur alimlərini, memarlarını, istedadlı şairlərini, nəq-qaşlarını toplayaraq sarayda şairlər məclisi düzəltdi. Buraya gələn şairlərdən Əbülülə Gəncəvi, Xaqani, Fələki, İzəddin Şirvani və başqaları həm orijinal əsərlər yazır, həm tərcümələr edir, həm də qiymətli əlyazmaların toplanılmasına kömək göstərir, beləliklə də, saray kitabxanasının zənginləşməsinə yardımlarını əsirgəmədilər.

Mənbələrdən məlumdur ki, Şamaxı şəhərində yaradılmış zəngin kitabxanalardan biri də Xaqaninin əmisi, dövrünün məşhur təbibi və filosofu Kafizəddin Ömər Osman oğluna mənsub olmuşdur. Xaqani əmisinin müəllimliyi ilə elmin və ədəbiyyatın sirlərinə bu kitabxanada bələd olmuşdur. Əgər onun müxtəlif elm sahələrində dövrünün məşhur alimi olduğunu və Xaqaniyə sərf-nəhv, nücum, tibb, hikmət, fiqh, ədəbiyyat elmlərini tədris etdiyini nəzərə alsaq, bu zaman onun kitabxanasının zənginliyini təsəvvür etmək heç də çətin deyildir. "Əmim yol göstərdi, kamala yetdim, öyrətdi o mənə çoxlu elmi-fənn" - deyən şairin ədəbi irsi çox zəngindir.

Şair əmisi Kafizəddin Ömər Osman oğlunun tərifinə yazdığı şeirində bu haqda məlumat verərək yazır:

*Gördü ki, bələdəm hər nişanəyə*

*Apardı bir böyük kitabxanəyə.*

*Gördükdə olmuşam doğrudan heyran,*

*Oxutdu əvvəlcə "Xələqəl-insan";*

*Bunlarla bərabər qoydu bir sabah*

*Qarşıma gözəl bir kitabı-islax.*

*Əmr etdi oxuyum mən onu təkrar,*

*Ta gözüm önündə açılıns əsrar.*

Xaqanı "Töhfətül-İraqeyn" poemasında müdrik Xızırın dili ilə elmə və şüura yüksək qiymət verir, dünya sirlərinin biliklə açılacağı fikrini irəli sürür.

Şeir, sənətin tərbiyəvi qüdrətinə inanan Xaqanı ərəb dilində nəslrlə yazdığı bir əsərində deyir: "Hər tərbiyəçi şairliyi bacarmaya bilər, lakin hər şair tərbiyə verməyi də bacarmalıdır".

Xaqanı Şirvani elmin böyük carçısı olmuşdur. İnsan zəkasını, onun yaradıcı qüdrətini alqışlayan sənətkar müasirlərini, dövrünün gənclərini mütaliə etməyə, öyrənməyə çağırırdı. Əsərlərində tibb, astronomiya, tarix və fəlsəfəyə dair elmi istilahlardan tez-tez faydalanması, onun dövrünün elmləri nə yarıdan tanışlığını göstərir.

Dahi sənətkar ömrünü, həyatını, elmə, oxumağa sərf etmiş, yüksək təfəkkür qabiliyyətinə malik olmuşdur. Bu cəhətdən "Miratüç səfa" ("Saflıq aynası") əsərindəki fikri çox qiymətlidir.

*Görünmə elmdir, döndüm onunla sırf nadanə,  
Əcəb ustaddır təlim edən mən kimi nadanə.*

Göründüyü kimi, Xaqanı elmə, elm öyrənməyə yüksək qiymət vermiş, böyükklərin ağıl və elmindən sağ və sol əli doldurmağı, özünü elm və bilik kölgəsində saxlamağı, dövlətə zəhmətlə, biliklə çatmağı zəruri sayaraq yazır:

*Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistanı,  
O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlifbanı.*

Şair sözə mühüm əhəmiyyət vermiş, cəmiyyətdə onun rolunu bu cür qiymətləndirmişdir:

*Xaqanı olmuşdur sözlün xaqanı,  
Doludur ləl ilə sözlünün kamı.  
O, sözə elə bir rövnaq verdi ki,  
Fəth etdi söz ilə bütün dünyanı.*

Yaxşı söz demək, sənət əsəri yaratmaq böyük sənətkara nəşib olur. Bu mənada həyatda yalnız yaxşı əsərin, dəyərlı, mənalı sözlün qalacağı fikrini söyləyən şair özünü söz mülkünün xaqanı hesab edir:

*Şaham, mənim əlimdədir bu söz mülkü, söz diyarı,  
Bu dünyada tək mənimdir söz mülkünün ixtiyarı.*

Tədqiqatçıların fikrincə, Məkkə ziyarətinə gedərkən İraq, Ərdəbil, Həmədan, Bağdad, Şam, İsfahan, Məkkə, Mədinə və s. səyahət etdikdən sonra,

həmin şəhərlərdə şairin əsərlərinə yüksək qiymət verilir, əsərləri sevilə-sevilə oxunur.

Tanış olduğu alimlərlə, şairlərlə, dövrün mütərəqqi fikirli insanları ilə görüşlər, kitabları mütaliəsi, kitabxanalarla tanışlığı şairə zəngin materiallar vermişdir. Ə.Mirəhmədov yazır ki, Xaqanı dövrünün hərtərəfli biliyə malik savadlı adamı olmuş, həndəsə, məntiq, fəlsəfə, nücum və quranı çox gözəl bilməmişdir.

Xaqanın fikrincə, bilikli insan çox bilsə belə, bilirəm deməz. Boş sözləri heç kim dinləməz. İnsan öz əməli, savadı, zəhməti ilə yüksəlməlidir.

*"Mənəm-mənəm" deyib, öymə özünü!  
Həmişə müxtəsər eylə sözünü.  
Cahildir özünü tərif edənlər,  
Çox bilirəm demə, bilsən də əgər.*

Şair deyir ki, məktəbdə ona çox şeylər öyrətmişlər. Səmanı dəftər, cümlə dəryanı mürəkkəb etsə belə, öyrəndiklərini yazıb qurtara bilməz.

Xaqanı yazarkən mövzunu həyatla bağlamış, tarixi hadisələri oxumuş, həyatın mənavi, fəlsəfi dünyasını, adamların psixoloji aləmini real cizgilərlə təsvir etmişdir.

Xaqanın öz əsərlərini o dövrdə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş yayılmış ərəb və fars dillərində yazması bu dilləri mükəmməl bilməsindən, əsərlərinin həmin ölkələrdə geniş yayılıb oxunmasından, eləcə də öz dövrünün tanınmış şəxslərinin əsərlərini geniş mütaliə etməsindən xəbər verir.

İnsanın gücünü, qüdrətini qazandığı əvəzsiz biliklərdə, söylədiyi qiymətli sözlərdə, yadigar qoyub getdiyi maraqlı kitablarda görünən dahi **Nizami Gəncəvi** XII əsrdə yaratdığı "Xəmsə"yə daxil olan sənət örnəklərində söz sənəti, kitab, mütaliə haqqında çox dəyərlı fikirlər söyləmişdir.

Görkəmli şərqşünas alim Yevgeni Bertelsin "Dünya ədəbiyyatında misli görünməmiş mükəmməl bir əsər" kimi qiymətləndirdiyi "Xosrov və Şirin" poemasında da ustad şair bu məsələlərlə bağlı öz misilsiz dəyərlı fikirlərini və mülahizələrini açıqlamışdır.

Professor Abuzər Xələfov "Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi" adlı kitabında yazır ki, XII əsrdə Gəncədə "Dar-əl kitab" adlı böyük bir kitabxana fəaliyyət göstərmiş, bu kitabxanaya Həddad ibn Asim ibn Bəkran Əbülfəzələn Naxçıvani başçılıq etmişdir. Yeri gəlmişkən, həmin tarixi faktı o zaman Azərbaycanlı olmuş Yaquət Həməvi özünün "Məcməul Huldən" əsərində təsdiqləmişdir.

Kitabşünas alim İmadəddin Zəkiyev isə "Azərbaycan kitabının inkişaf yolu" adlı əsərində ölkədə mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərən Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Gəncədəki böyük saray kitabxanasının (kitab evinin)

zəngin və nadir kitab fonduna malik bir kitabxana kimi şöhrət tapması, burada 10-dan çox xarici dildə əlyazma kitabının saxlanıldığı haqqında məlumat vermişdir.

Tarixi qaynaqlardan o da məlumdur ki, XI-XII əsrlərdə Bərdə şəhərində də zəngin saray kitabxanası və Cümə məscidinin yanında böyük bir kitabxana fəaliyyət göstərmişdir. Bu kitabxanada qədim dini və dünyəvi əlyazmaların saxlanması haqqında bilgilər vardır.

Nizaminin yazdıqları bir daha təsdiq edir ki, şair o dövrdə Gəncə şəhərindəki kitabxanalarla yanaşı, Bərdədə yerləşən kitabxanaların zəngin fondlarından da istifadə etmişdir.

*Məlum hekayədir "Xosrov və Şirin",  
Dastan yoxdur əsla bu qədər şirin.  
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,  
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan,  
Tanıyan yoxdu bu gözəl alması,  
Bərdədə var idi bir əlyazması;  
O ölkənin qədim tarixlərindən  
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən.*

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, birincisi, Bərdə şəhəri həmin dövrdə xeyli inkişaf etmiş, mədəni həyatı ilə məşhurlaşmış, zəngin kitab sərəvətinə malik olmuşdur; ikincisi, şairin mütaliə dairəsi çox geniş olmuş və o, hər bir əsərini yazarkən xeyli axtarışlar aparmış, bir fikir götürmək üçün yüzlərlə kitab oxumuşdur.

Şairlər və şeirlər barədə düşüncələrini oxucusu ilə bölüşən mütəfəkkir bədii əsərə gözəllik, tərəvət gətirən, onu oxunaqlı, yadda qalan edən mühüm xüsusiyyətləri nəzərə çatdırır, sözə yüksək qiymət verir. Onun fikrincə, sənətkar mənasız sözlərdən qaçmalı, özünü gözdən salmamalı, öz dəyəri ilə hətta qızıldan da qiymətli olan sözləri seçib nəzmə çəkməlidir.

*Polad kimi bərkit qızıl sözü sən,  
Salsın söz sikkəsi pulu qiymətdən...  
Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir?  
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?*

Şair burada eyni zamanda sənətkarın məsuliyyətini də müəyyənləşdirir, onun yaradıcı ömrünün məhz yazdığı əsərlərin dəyəri ilə ölçüldüyünü vurğulayır. O deyir ki, əsl sənətkar gecə-gündüz çalışıb min bir əziyyət bahasına ipə-sapa düzdüyü sözləri zərgər dəqiqliyi ilə seçməli, sözün qadrini bilməli,

sözçülüyə yol verməməli, az sözlə daha dərin fikirlər ifadə etməyə çalışmalıdır:

*Sözü nəzmə çəkmək asandır, asan,  
Gərək söz üstündə sən can qoyasan.  
Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,  
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun.*

Sözün ucalığını, ülviliyini dərinədən dərk edən şair qələmdaşlarını ayıq olmağa, ruha mənəvi qida verən sözün ecazkar gücünü düzgün qiymətləndirməyə çağırır:

*Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır,  
Cantək əzizliyi bəlkə bundandır...  
Söz deyən qəvvasdır, söz isə gövhər,  
Bu gövhər çox çətin əmələ gələr.*

Nizamini bir sənətkar kimi ucaldan cəhətlərdən biri də budur ki, o, öz yaradıcılığında uydurmaçılığa deyil, həyat həqiqətlərinə əsaslanır, mövzularını real həyatdan seçir, başqalarını da yalan yazmamağa, sözü qiymətdən salmamağa səs-ləyir:

*Söz canlı olanda abi-həyattək,  
Hər bir mümkün şeyi caizdir demək.  
Var doğru yazmağa, madam ki, imkan,  
Neçin gəlsin gərək ortaya yalan?!  
Qiymətdən salmışdır sözü yalanlar,  
Doğrunu danışan möhtəşəm olar.*

Yalnız gerçəkliyi əks etdirən əsərlərin əbədi yaşarlılığını təsdiqləyən şair iftixarla özünün birinci poemasını – "Sirlər xəzinəsi"ni xatırladır, həqiqi dünya hadisələrini real bədii obrazlarla oxuculara çatdıran bu sənət əsərinin heç vaxt solmayacağı qənaətinə köklənir:

*Sərv də qaldırılmış düzlük bayrağı,  
Onunçün həmişə göydür yarpağı.  
Mənim xəzinəm var "Məxzənül-əsrar",  
Boş zəhmət çəkməyin nə mənası var?*

Nizami "Xosrov və Şirin" poemasının mövzusunun da həyatdan aldığı mövzunu şifahi xalq yaradıcılığında, tarixi mənbələrdə və yazılı

bədii ədəbiyyatda müəyyən qədər öz əksini tapdığı barədə məlumat verir, bu dastanın gerçəkliyini sübuta yetirən tarixi abidələri, o cümlədən Bisütun dağında daşyonan Fərhadı aid edilən naxışları xatırladır. O, eyni zamanda bu məhəbbət mövzusunun ilk dəfə yazılı ədəbiyyatda işləyən Firdovsinin yada salır, onun "Şahnamə"sində Xosrovun sağlamlıq dövrünün işıqlandırıldığını qeyd edir. Lakin Nizaminin qənaətinə görə:

*Söylərkən o həkim bu xoş dastanı,  
Çıxarıb içindən eşqi, fəğanı.  
Altmış yaşındaydı yazanda bunu,  
Saxlaya bilmirdi yayda oxunu!..  
Altmışda sevginin, eşqin həycanı  
Titrdə bilməzdi yorgun qocanı.*

Mütaliə dairəsi çox geniş olan Nizami Firdovsinin yaradıcılığına dəqiq qiymət verməklə yanaşı, orijinal sənət əsəri yaradacağını qarşısına məqsəd qoyur və buna tamamilə nail olaraq şair sələfindən daha uca zirvədə dayanır.

Nizami öz əsərini yazmamışdan öncə oxucusunu düşünür, bu kitabı oxuyacaq hər bir şəxsin zövqünü oxşamağa çalışır. Tələbkar oxucunun görüşünə alnıaçıq çıxmaq üçün yaradana üz tutur, Tanrıdan kömək diləyir:

*Kömək qapısını aç, ey yaradan,  
Göstər Nizamiyə düz yolu hər an...  
Davudtək könlümü təzələ hər an,  
Qalxsın Zəburumun şöhrəti haman.*

Məlum olduğu kimi, dini tarixə görə Davud peyğəmbərlərlən biridir. O, "Zəbur" adlı müqəddəs kitabın əhkamlarını mələhətlə oxuyarmış. Bədii ədəbiyyatda "ləhni-Davud" (Davudun səsi) gözəl səsə nümunə kimi göstərilir. Burada Nizami "Davud" dedikdə özünü, "Zəbur" dedikdə isə öz əsərini, daha dəqiq desək, "Xosrov və Şirin" poemasını nəzərdə tutmuşdur.

Şair insanların ürəklərini şadlandıran, gözlərinə nur verən, onlara həyat yollarında düzgün yol göstərən, çətin işlərini asanlaşdıran qiymətli bir kitab yazdığı sənətkar ömrünün mənası hesab edir, onu "şadlıq kitabı" adlandırır:

*Təbimin bakirə gəlini ancaq  
Bu dünya üzünə gəlsin üzün ağ.  
Onu oxuyanda ürək şadlansın,  
Müşk səpdiyi yer Xəllux adlansın.*

İnsanı daim öyrənməyə, dünyanın sirlərindən agah olmağa, özünü və kainatı dərk etməyə çağıran böyük sənətkar çox düzgün qeyd edir ki, əgər insan şüuru, insan zəkası elmlə, biliklə, hikmətlə nurlanmasa, yeni mətləblər, yeni ideyalar, yeni fikirlər yaratmaq mümkün olmaz:

*Kainat özü də belə dövr edir,  
Gövhər tanıyana aydıdır bu sirr.  
Qüdrətdən dünyaya buyruq olmasa,  
Şüura hikmətin nuru dolmasa,  
Bil, nə qələm yeni bir mətləb yazar,  
Nə də dırnaq tikər yeni bir paltar.*

Başqa bir parçada şair yazır:

*Bu qara sədəfə diqqət verirkən,  
Çox mənə dürrünə rast gələcəksən.*

"Qara sədəf" dedikdə yazını nəzərdə tutan Nizami burada öz tələbkar oxucusuna "Sən bu əsərdə çoxlu mənə incəlikləri ilə qarşılaşacaqsan" mətləbini aydınlaşdırır.

Maraqlıdır ki, Nizami əsərlərinin qəhrəmanları da sözü uca tutan, kitabə hörmət edən, kitabxanaları yüksək qiymətləndirən, məşhur şair, alim və filosofların kitablarını mütaliə edən şəxsiyyətlərdir. Bu baxımdan şair poemalarının əsas qəhrəmanlarından biri olan Xosrov obrazını mənəvi inkişaf prosesində təsvir edərək, sözün qüdrətini, söz sənətinin tərbiyəvi gücünü çox böyük ustalıqla əks etdirir. Uşaqlıqdan eys-ışrət içərisində böyüyən, hər cür qayğı və diqqətlə əhatə olunmuş Xosrov aşiq olduğu Şirini əsl məhəbbətlə sevməyə başlayandan sonra məhz sevgilisinin təsiri ilə özünü və dünyanı dərk etməyə başlayır, onun tövsiyəsi və təklifi ilə elm-bilik öyrənməyə çalışır. O, Şirinin öyüdü nəticəsində məşhur alim Büzürgümidin yanına çağırır, ona həyat, dünya, yaşayış, olum, ölüm, axirət və s. haqqında suallar verir, aldığı cavablardan mütəəssir olur. Büzürgümidin "Kəlilə və Dimna"dən danışdığı çıxır əhvalat Xosrovu tamamilə dəyişir və o, əsərin sonunda əxlaqi cəhətdən yetkin bir şəxsiyyət mərtəbəsinə yüksəlir. Elə bu faktın özü böyük Nizaminin sözə, kitabə mütaliyəyə nə qədər üstünlük verməsinin əyani sübutudur.

Bu da xoşdur ki, dahi şair poemalarının axırlarında yeddi yaşlı oğlu Məhəmmədə nəsihət verərək yazır:

*Bilik kəsb etməklə dünyanı qazan,  
Əsmanı oxu ki, mənə alasan.  
Qaç o sözlərdən ki, mənasız, boşdur,*

*İlahi elmlər öyrənmək xoşdur.  
Elə namuslu ol, desin hər görən:  
"Ağıllı oğluna, Nizami, əhsən!"*

Ulu mütəfəkkirin bu qiymətli nəsihəti bu gün də olduqca aktualdır və əslində hər bir Azərbaycan övladına ünvanlanmış ağısaqqal öyüdü kimi qəbul edilməli və həyata keçirilməlidir.

Müdrük sözə, müdrük sözləri toplayıb nəsildən-nəslə çatdıran kitaba və bu kitablara qoruyan, saxlayan, oxucuların istifadəsinə verən kitabxanalara hörmət və ehtiramını dəfələrlə bildirən şair:

*Şeiri oxunanda bu Nizaminin,  
Özü də hər sözdə görünər yaqin,-*

yazmaqla yaxşı kitabın hər misrasının öz müəllifini tanıtdıracağına, əsrlərlə yaşamasına zəmin yaradacağına əminliyini bildirir.

Böyük mütəfəkkirin əsərlərinin dərinəndən araşdırılması təsdiqləyir ki, Nizami dil, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, poetika, astronomiya, coğrafiya, təbiətşünaslıq, ilahiyyat, musiqi, təbət və s. kimi bəşəri elmlərə dərinəndən bələd olmuş, antik dünya mədəniyyəti haqqında yazılmış sayısız-hesabsız əsərləri diqqətlə oxumuş, geniş dünyagörüşə və güclü məntiqə malik bir şəxsiyyət kimi böyük hörmət qazanmışdır. Bunu şairin digər bir əsərindəki – "Yeddi gözəl" poeməsindəki etirafı da sübut edir:

*Dedim ki, bir əsər yaradım gərək,  
İncə naxışlarla kəsilsin bəzək.  
Dünyada nə qədər kitab var belə,  
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ.  
Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən,  
Buxari, Təbəri əsərlərindən.  
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,  
Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxardım.  
Əlimə yetişən hər bir varaqdan  
Nüsxələr bağladım mən zaman-zaman.  
Onda ki, fikrimi saldım sahmana,  
Dedim ki, qoy onu düzüm dastana.  
Oxuyan bəyənib afərin desin,  
Ariflər, alimlər mənə gülməsin.*

Nizami müdrük sözə, müdrük sözləri toplayıb nəsildən-nəslə çatdıran kitaba və bu kitablara qoruyan, saxlayan, oxucuların istifadəsinə verən

kitabxanaya hörmət və ehtiramını dəfələrlə bildirmiş, onların əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmişdir. Şair yazır ki, yaxşı kitabın hər misrası onun müəllifini tanıtdırır, əsrlərlə yaşamasına zəmin yaradır:

*Şeiri oxunanda bu Nizaminin,  
Özü də hər sözdə görünər yaqin.  
Gizlənilib özünü verməzmi nişan,  
Sənə hər beytində bir sirr danışan?  
Yüz il sonra sorsan: "Bəs o hardadır?"  
Hər beyti səslənər: "Burda, burdadır!"*

"Dil acizdir deməyə, tərif sözün şanına" – deyən Nizami sözü dünyanın ən böyük sərvəti və ən gözəl naxışı adlandırır:

*Sordu: Köhnə qızılı, təzə sözmü yaxşıdır?  
Söz sərraflı söylədi: Söz dünyanın naxşıdır!  
Sözdən başqa yuxarı başda oturan yoxdur,  
Mülkün dövləti yalnız onundur, danan yoxdur.*

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, qədim dövrlərdən ta XIX əsrə qədər "şeir", "söz", "nəzm", "kitab" eyni mənada işlənmişdir. Yəni "şeir", "söz", "nəzm" dedikdə "kitab", əksinə, "kitab" dedikdə "söz", "şeir", "nəzm" nəzərdə tutulmuşdur.

Görkəmli şərqşünas, professor Rüstəm Əliyevin «Nizami yaradıcılığının zirvəsi», «ensiklopedik vəsətə malik bir əsər» kimi qiymətləndirdiyi «İsgəndərnəmə» poeməsində Nizami digər məsələlərlə yanaşı söz sənəti, kitab və mütaliə haqqında da maraqlı mülahizələr söyləyir.

Bununla bağlı olaraq professor A.Xələfov yazır ki, dərin mütaliəsi olan Nizami şəxsi təhsil sayəsində dünya xalqlarının mədəniyyətini öyrənmiş, onu sevmiş, yeri gəldikcə öz əsərlərində bəşəri mədəniyyətdən müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir.

Görkəmli tədqiqatçı alimlərimizdən Z.Bünyadov və Ə.Mirəhmədov göstərir ki, XI-XII əsrlərdə Gəncədə zəngin saray kitabxanası və digər kitabxanalar olmuşdur. Nizamişünas professor R.Əliyev isə bu dövrdə mütaliə üçün lazım olan hər cür kitabın Gəncədə tapılmasını mühüm hesab edirdi.

Azərbaycan kitabxana işi tarixinin görkəmli tədqiqatçısı, professor A.Xələfov yazır ki, XII əsrdə Gəncədə «Dar-əl kitab» adlı böyük bir kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Bu kitabxanaya Həddad ibn Asim ibn Bəkran Əbülfərəhən Naxçıvani başçılıq edirdi. Bu tarixi faktı o zaman Azərbaycanda olmuş Yaqut Həməvi də «Məcməul Huldən» əsərində təsdiq etmişdir. Gəncə kitabxanaları da Bərdə kitabxanaları kimi çox zəngin və nadir kitab fonduna

malik olmuşdur. Gəncə böyük mədəniyyət və ticarət mərkəzi olduğundan dünyanın bütün ölkələrindən gələn tacirlər burada kitaba böyük tələbatın olduğunu nəzərə alaraq kitab gətirməyə də səy göstərirdilər. Kitabşünas alim I.Zəkiyev «Azərbaycan kitabının inkişaf yolu» adlı əsərində göstərir ki, Gəncə kitabxanasında 10-dan çox xarici dildə kitab saxlanılırdı. Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Gəncədə böyük saray kitabxanası (kitab evi) ən zəngin və nadir kitab fonduna malik bir kitabxana kimi şöhrət tapmışdı. Ölkədə mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərən Atabəylər kitabxananın inkişafına və fondunun zənginləşdirilməsinə xüsusi qayğı göstərirdilər.

Bu kitabxana demək olar ki, bütün Şərqi ölkələrindən ən qiymətli əl-yazma kitabları alırdı. Kitabxananın özündə də kitabın üzü köçürülüb çoxaldılırdı. Sarayda şairlər məclisi var idi. Ancaq Nizami heç zaman saraya gətmədiyindən bu məclisdə də iştirak etmirdi. Nizamının dayısı Xacə Ömər saray kitabxanasına rəhbərlik etdiyindən bu zəngin kitabxananın qapısı onun üzünə açıq idi. Dayısının sağlığında kitabxanadan geniş istifadədən sonra şair dayısı öldəndən sonra bu əlaqənin zəifləməsinə təəssüf hissi ilə qeyd edir:

*Xacə Ömər dayım ölüb gedəndə,  
Düşdüm müsibətə, bəlayə mən də...*

Professor Həmid Araslı yazır: «Şair 1197-ci ildə «Yeddi gözəl» əsərini bitirib Marağaya göndərdikdən sonra çoxdan bəri fikirləşdiyi «İsgəndərnamə» mövzusunda yazmaq, xəyalında hazır şəkildə olan bu son əsərini kağız üzərində canlandırmaq istəyirdi. Nizami İsgəndər haqqında olan bütün mənbələri öyrənməli idi. O, gecəli-gündüzlü kitabxanadan çıxırmı, İsgəndər haqqında qeydlərini və yeni mənbələri nəzərdən keçirirdi. Hətta uzaq şəhərlərdə yaşayan dostlarından belə kitablar gətizdirib, İsgəndər haqqındakı rəvayətləri mükəmməl öyrənirdi».

İsgəndərin adı bütün xalqlar içərisində də geniş yayılmışdı. Hələ XI əsrin məşhur alimi Kaşqarlı Mahmudun «Divanü-lügət-it-türk» əsərində, yenə həmin əsrdə yaşamış Balasaqunlu Yusifin «Qudatğu bilik» əsərində İsgəndərdən çox məhəbbətlə bəhs edilir. İsgəndərin dilənçi ilə görüşü səhnəsindən görünürdü ki, türk xalqları içərisində İsgəndərə müsbət münasibət var imiş.

Xüsusən Nizami Azərbaycan xalqının içərisində İsgəndərlə əlaqədar rəvayətləri daha çox öyrənirdi. Bu rəvayətlərdə də İsgəndər təriflənirdi.

Bütün bu materialları saf-cürük edən, öz xəyalında yaratmış olduğu biliklə ilə qılınca birləşdirib dünyada ədalətli dövlət quran hökmdar surətini yaratmaq Nizami üçün o qədər də asan olmadı.

Nizamının məqsədi tarixi nəzmə çəkmək, İsgəndərin futuhatını göstərmək deyildi. O, bu surət vasitəsi ilə öz ideyalarını və elmi biliklərini ifadə etməyə çalışırdı. Buna baxmayaraq o, bir sıra tarixi hadisələri düzgün vermək

istəyirdi. Odur ki, ziddiyyətli məlumatlara tənqidi yanaşılıb İsgəndər haqqında olan bəzi fikirləri bütün variantları ilə söyləməyə çalışıldı».

İsgəndər haqqında əsər yazmaq qərarına gəlmiş şair müxtəlif tarixi mənbələr üzərində işləməsi haqqında belə yazır:

*İsgəndər haqqında heç bir əsərdə  
Məlumat görmədim yığıcam bir yerdə.  
Sözlərlə dolmuşdu xəzinə içi,  
Ancaq hər nüsxə bir dağınıq inci.  
Hər köhnə nüsxədən əsas alaraq,  
Onu öz şeirimlə bəzədim ancaq,  
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,  
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən  
Ən incə sözləri əlimə saldım,  
Qabığı ataraq, məğzini aldım.*

Bu parçadan görüldüyü kimi, şair türk, ərəb, fars mənbələri ilə yanaşı, yəhudi, nəsrani, pəhləvi dilində olan kitabxanalardan istifadə etmiş və bir neçə xarici dilləri bilmişdir. Həmçinin əsərdən gətirdiyimiz bu parça tarixi qaynaqlarda Gəncə kitabxanalarında bir çox xarici dillərdə kitabların olması haqqında fikirləri təsdiq edir. Nizamişünaslar belə hesab edirlər ki, şairin özünün çox zəngin şəxsi kitabxanası da olmuşdur.

Şair daha sonra müxtəlif dillərdə yazılmış mənbələrdən istifadə edərək tarixi mövzuda qələmə aldığı dastanın uğurlu alınması və oxuculardan ötrü anlaşılıqlı olması üçün hansı çətinliklərdən keçdiyini belə təsvir edir:

*Müxtəlif dillərdən yığdım çox sözlər,  
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər,  
Saydığım dilləri ətraflı bilən  
Saxlar öz dilini mənə töhmətdən.  
Hansı bir pərdədə doğru söz gördüm,  
O sözün telini şeirimlə hördüm.*

Professor A.Xələfovun yazdığı kimi, bu parçadan görünür ki, şair türk, ərəb, fars mənbələri ilə yanaşı, yəhudi, nəsrani (xristian) və pəhləvi dilində olan mənbələrdən, müxtəlif kitabxanalardan istifadə etmiş və bir neçə xarici dil bilmişdir. Həmçinin əsərdən gətirdiyimiz bu parça tarixi qaynaqlarda Gəncə kitabxanalarında bir çox xarici dillərdə kitabların olması haqqında fikirləri təsdiq edir. Nizamişünaslar belə hesab edirlər ki, şairin özünün çox zəngin şəxsi kitabxanası da olmuşdur.

Bütün ömrünü elmi araşdırmalara həsr etmiş şairin maraqlı dairəsi, müxtəlif elmləri öyrənməyə böyük həvəsi və marağı, hər şeyi dərinlən bilmək vərdişi onun qarşısında ciddi elmi araşdırmalar aparmaq, kitablar toplamaq, onları oxuyub öyrənmək vəzifəsi qoymuşdu. O, gecə-gündüz kitablar arasında əlləşməyi, kitabsız, yazı-pozusuz bir dəqiqə belə dayanmamağı vərdiş etmişdi. Bu vərdiş böyük sənətkarı bütün ömrü boyu müşayiət etmişdi. O, kitab oxumaqdan doymadığını dəfələrlə qeyd etmişdir.

Poemanın başqa bir yerində isə Nizami çoxlu mənbələrdən istifadə etdiyi, hər mənbədən bir məlumat aldığı barədə belə yazır:

*Əlimə hər çeşid tarix topladım,  
Gözümdən hərfi də mən buraxmadım.  
Hər yurtuq vərəqdən toz silə-silə,  
O dağnıq xəznəni topladım belə.*

Nizaminin elm, idrak, söz, ağıl, kamal haqqında fikirləri orta əsr qaranlıqları içərisindən sönməz günəş kimi dünyaya işıq saçır.

Tamamilə təbiidir ki, Nizaminin məhəbbətlə təsvir etdiyi ədəbi qəhrəmanı Makedoniyalı İsgəndər də oxuyub öyrənmək, biliyə, elmə yiyələnmək üçün səylə çalışır. Şair poemanın «İsgəndərin təlim alması» bölməsində yazır ki, İsgəndərin atası Feyləqus oğluna ədəb, hünər, bilik öyrənmək üçün qayğı göstərir. Oğlunu ağıllı-kamallı, ədəb-ərkanlı, hünərli bir insan kimi görmək istəyən ata onun üçün hər cür şərait yaradır, onu məşhur alim Niqumaşın yanına aparır:

*Niqumaş alimdi, biliklə dolu,  
Alimin oğluydu həkim Ərəstu.  
Təlim işlərində çox çəkdi əmək,  
Hikmətlər öyrətdi onu sevərək.*

Şair İsgəndərin çalışqan şagird olduğunu, müəlliminin etimadını doğrultduğunu bu sətirlərdə tərənnüm edir:

*Şahzadə illərlə çox çalışdı, çox,  
Qulağı elm aldı, başqa heç nə yox.  
Öz ağılı, zəkası olunca rəhbər,  
Tapırdı ən incə, mənalı sözlər.*

Daha sonra şair İsgəndərin öz müəlliminin oğlu Ərəstudan da çox hikmətlər öyrəndiyini dilə gətirir:

*Alimlər sözünü tutaraq getdi,  
Əqliylə özünü bəxtiyar etdi.  
Ustadın oğlu da alim bir kəsdə,  
Onunla həmyaşdı, həm də həmdərsdi.*

Xeyli sonralar İsgəndərin inkişafını göstərən şair yazır ki, artıq hökmdar dövrünün ən məşhur alimləri ilə oturub-durur, onlardan məsləhət alır.

«İsgəndərnəmə»nin ikinci hissəsi olan «İqbalnamə» başdan-başa elmi-fəlsəfi məsələlərdən danışır. O: «Qüvvət elmdədir!» - deyən İsgəndəri alim bir hökmdar kimi təsvir edir.

Nizami həkim Arximedlə çinli kəninin hekayəsində müəllimin istedadlı tələbələri qorumasından da bəhs edir.

Poemadakı hekayələrdən birində Nizami Hörmüzlə yetmiş alimin münafiqəsini təsvir edir. Hörmüzün doğru sözlərini paxıllıqla inkar edən alimlər, nəhayət, həlak olurlar. Şair «dəlili qüvvətli olan bir ifadəni eşitməmək bəd-bəxtlikdir. Hünərdən üz döndərmək bir hünər deyildir» - deyər nəticə çıxarır.

Nizami müxtəlif zamanlarda yaşamış dünya filosoflarını İsgəndərin məclisində görüşdürüb onların həyat və kainat haqqında olan görüşlərini canlandırır.

İsgəndər saray ətrafına topladığı alimlər vasitəsilə yüksəlir. O, bir gün məclis düzəldib yeddi alimin ilk yaradılış haqqında rəyini soruşur. Nizami qədim yunan mədəniyyətinə qarşı münasibətini və özünün fəlsəfi fikirlərini burada canlandırır. Artıq İsgəndər peyğəmbər olaraq dünyanı düzəltmək üçün ikinci dünya səfərinə hazırlaşır. İsgəndər alimlərdən məsləhət istəyir; hər alim – Sokrat, Ərəstu, Əflatun və başqaları ona bir nəsihət kitabı yazır. Bu kitablarda elm və aql ilə iş görməkdən, zülmün pislilikləri, ölkəni idarə etmək üçün lazım olan tədbirlərdən danışılır.

İsgəndərin məclisində qədim yunan və Roma filosofları iştirak edirlər. Müxtəlif dövrlərdə yaşamış filosoflar öz fəlsəfi görüşlərini bu məclislərdə irəli sürürlər. Bu fikirlərin bir çoxu Nizaminin şəxsi mülahizələridir.

Məşhur alimlərin İsgəndəri dünyanın yaranışını və mahiyyətini dərk etməkdən ötrü oxuyub-öyrənməyə və elm, bilik öyrənməyə çağırmaları çox ibrətamizdir:

Ərəstun deyir:

*Dedi ki: «Elm axtar həmişə, ey şah,  
Örtülü sirlərdən ol daim aqah».*

Valis deyir:

*Bilik təlimində bəxti yar olsun,  
Elm yollarında daim var olsun!*

Bəlinas deyir:

*Yar olsun aqlına hər bilik, hər sirr,  
Gözü nur, nuru göz ziynətləndirir.*

Sokrat deyir:

*Dedi ki: «Padişah, şadlıqla ömr et,  
Din-bilik yolunda daim öndə get!»*

Fərfuryus deyir:

*Dünya boş qalmasın ədalətiəndən,  
Çünkü zülmü, qəhri qəhr eləyənsən.*

Hümmüz deyir:

*Açıla biləcək hər düyünə sən  
Görüm ki, aql ilə üstün gələsən!*

Əflatun deyir:

*Aydın düşüncəli dünya şahından  
Dünyada heç bir sirr qalmasın nihan.*

Nizami öz əsərlərində ardıcıl mütləni, təkrar mütləni elm, bilik qazanmağın əsas vasitəsi sayır, mütləni dairəsi geniş və hərtərəfli olan insanın kamil şəxsiyyət kimi formalaşmasından ümidlə söhbət açır, çox oxuyub az yazmağın, çox bilib az danışmağın faydasından danışır. Şairin fikrincə, şəxsiyyəti hər hansı bir rütbə yox, yalnız elm, bilik, tərbiyə ucalda bilər. Yüksək dövlət vəzifəsi tutan adam sabah həmin vəzifədən düşərsə, əvvəlki mövqeyini də itirər, lakin elm, bilik sahibi həmişə ən ülvi yüksəklikdə dayanar. Onu saymamaq, məğlub etmək mümkün deyil. Elə buna görə cəmiyyətdə alimin və elm adamlarının rolunu yüksək dəyərləndirən Nizami öz qəhrəmanı İsgəndərin dili ilə onlara belə qiymət verir:

*O böyük, ağıllı, ayıq hökmdar  
Öz sağlıq taxtında tutarkən qərar,  
Əmr etdi, verildi belə bir fərman:  
“Alimdir gözümdə ən əziz insan!  
Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs  
Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz!  
Rütbələr içində seçilir biri  
Hamıdan ucadır alimin yeri!”*

Nizami bu sözlərlə dövrünün hökmdarlarını da elmə, biliyə qiymət verməyə çağırır. Sənətkarın fikrincə, elmə, biliyə ziyələnən hökmdar ədalətli olar, zülmə yol verməz.

Şair poemanın başqa bir yerində elmdən uzaqlaşanları bu cür damğalayır:

*Dövrün kişiləri nakişidirlər,  
Elmə yox, nücumə həvəs edirlər.*

Nizaminin əsərlərində kitab və kitabxanaya böyük qiymət verilməsi, kitabın bütün biliklərin mənbəyi kimi qiymətləndirilməsi, kitabxanaları xalqın milli sərvəti, ölkənin bilik xəzinəsi adlandırılması bu böyük şəxsiyyətin Azərbaycan kitab mədəniyyətinə verdiyi çox dəyərli qiymət idi.

Tamamilə təbii olaraq Nizami əsərlərinin qəhrəmanları da sözü uca tutan, kitaba hörmət edən, kitabxanaya yüksək qiymətləndirən, məşhur şair, alim və filosofların kitablarını mütləni edən şəxsiyyətlərdir. Bu baxımdan İsgəndər surəti diqqəti daha çox cəlb edir. “İsgəndərnamə” poemasının başlanğıcında bu kitabın başqa kitablardan üstünlüyü haqqında söz açan şair ən mahir kitab təbliğatçısı kimi əsərin diqqətlə oxunmasını oxuculardan xahiş edir. Nizami bu kitabın insan səadəti naminə xidmət göstərəcəyinə ümid bəsləyir.

Maraqlıdır ki, həmişə tanınmış alimlərin əhatəsində olan, mütləniyə fikir verən İsgəndər uzaq səfərlərə çıxarkən belə özü ilə kitablar aparır, işğal etdiyi ölkələrdən qiymətli kitabları toplayıb gətirir, onları tərcümə etdirir, yeni kitabxanaların yaradılmasına xüsusi diqqət yetirir. Bu cəhətdən İsgəndərin İrandan Ruma qayıdarkən kitablar aparmasını Nizami belə təsvir edir:

*İsgəndər ağılla tökdü bir tədbir,  
Əmr etdi: tez gəlsin, atlansın vəzir.  
Orda kitabxana varsa nə qədər,  
İşarə elədi, tez gətirsinlər.  
Hər çeşid elmdən dəyərli sözlər,  
Hər incə hikmətdən açdı bir dəftər.*

*Yunana göndərdi tərcüman ilə  
Çevirsin bir dildən başqa bir dilə.*

«Hər qapıdan bir dürr çəkib gətirdi, onların hamısından bir dürr dəryası əmələ gəldi». Bu vasitə ilə Yunan mədəniyyəti inkişaf edir. Nizami elmin bütün rütbələrdən üstün olduğunu söyləyib İsgəndərin də elm vasitəsilə yüksəldiyini göstərir. Şair daha sonra İsgəndərin kitabə və mütaliyəyə olan münasibətini bildirmək üçün yazır:

*Padşahın əmriylə gəldi Ərəstu,  
Durmadan at çapsın yunana doğru.  
Rövşənək xanımı alsın bərabər,  
Götürsün xəzinə, kitab və dəftər.  
İranı tərk etdi şahın əmriylə,  
Yunanın yolunu keçirdi ələ.*

Beləliklə, İsgəndər kitabə xəzinə ilə, qızıl bərabər tutur, onu layiqincə dəyərləndirməyi bacarır. İsgəndərin həyatını tarixi şəxsiyyət kimi hərtərəfli öyrənən böyük şair Nizami bildirdi ki, elm dar bir mühitdə inkişaf edə bilməz. Mədəniyyəti yüksəltmək üçün insanlığın yaratdığı bütün bilik ehtiyatını dərinləndirmək lazımdır. Odur ki, onun qəhrəmanı İsgəndər Makedoniyaya qayıtdıqdan sonra alimləri çağırtdırıb bütün ölkələrdən topladığı elmi əsərləri tərcümə etdirir. Nizami İsgəndər haqqında yazır:

*Ağıl hər bir sirrə yol tapsın deyər,  
O verdi fikrini elmə, biliyə.  
Bəyəndi pəhləvi, yunan və dəri  
Dilində yazılmış bir çox əsəri.  
Bir də fars dilində şahənə dəftər  
Olmuşdu dilində su kimi əzbər.  
İstər Rum elində, istər Yunanda,  
Dünya dillərində nə var cahanda,  
Buyurdu tərcümə edilsin bütün  
Bilik xəzinəsini doldurmaq üçün.  
Dürr yığıdı elm üçün bir-bir hər yandan,  
Bunlardan yaratdı böyük bir ümman.*

Təkcə bu parçanın təhlili çox aydın göstərir ki, böyük Nizaminin kitab və kitabxana haqqında fikirləri, onun yaşadığı dövrün çox yüksək zirvəsi olmaqla yanaşı, müasir dövrümüzdə də çox yüksəkdə duran bir fikir, dünyabaxışı kimi ölməzliyini saxlamış, kitabı və kitabxanayı bəşəri mədəniyyətin

zirvəsinə çevirmişdir. Göründüyü kimi, burada kitabxanayı «bilik xəzinəsi, kitabı «dürr» kimi mənalandıran böyük ənətər kitabxanayı «dürr ümmanı», «bilik xəzinəsi» adlandırır.

Professor A.Xələfovun yazdığı kimi, «təkcə elə bu parçanın təhlili çox aydın göstərir ki, böyük Nizaminin kitab və kitabxana haqqında fikirləri, onun yaşadığı dövrün çox yüksək zirvəsi olmaqla yanaşı, müasir dövrümüzdə də çox yüksəkdə duran bir fikir, dünyabaxışı kimi ölməzliyini saxlamış, kitabı və kitabxanayı bəşəri mədəniyyətin zirvəsinə çevirmişdir».

Nizami mübariz, mərd və qorxmaz adamlar yetişdirməkdə müəllim əməyini də yüksək qiymətləndirmiş, onun bilikli, əxlaqlı olmasını tələb etmişdir. Belə ki, Ərəstun Mariyənin qarşısında «bilik xəzinəsini həvəslə açır», Nikumaş İsgəndərin «təliminə çox diqqət yetirir» və s.

Professor A.Xələfov yazır: «Tarixi qaynaqlarla yanaşı, Nizaminin şəxsi kitabxanasının olması haqqında məlumat M.S.Ordubadinin «Qılınc və qələm» romanında da rast gəlirik. Romanda göstərilir ki, Sultan Toğrul Gəncəyə gəldiyi zaman Nizamiyə məktubla müraciət etmişdir. Məktubda oxuyuruq:

*«Böyük və möhtərəm şair!*

*Mən Gəncəyə gələn gün Sizin ziyarətinizə gəlməli idim. Qardaşım Qızıl Arslanın getdiyi yolu davam etdirməli idim. Lakin səhətimin pozulduğu və güvəndiyimiz xalqdan gördüyümüz etinasızlıq, mənim vəzifəmi vaxtında bitirə bilmədiyimə səbəb oldu. Buna görə də böyük şairin kitabxanasına baxmaq üçün icazə versəydiniz, mən özümü tarixi bir şərafətə nail olmuş hesab edərdim».*

Bütün ömrünü elmi araşdırmalara həsr etmiş şairin maraq dairəsi, müxtəlif elmləri öyrənməyə həvəsi və marağı, hər şeyi dərinləndirmək vərdişi onun qarşısında ciddi araşdırmalar aparmaq, kitablar toplamaq, onları oxuyub öyrənmək vəzifəsi qoymuşdu. O, gecə-gündüz kitablar arasında əlləşməyi, kitabsız, yazı-pozusuz bir dəqiqə belə dayanmamağı vərdiş etmişdi. Bu vərdiş böyük sənətkarı bütün ömrü boyu müşayiət etmişdi. O, kitab oxumaqdan doymadığını dəfələrlə qeyd etmişdir.

Nizami «Leyli və Məcnun» poemasında yazır:

*Nə qədər oxuyub öyrəndim, heyhat,  
Yenə də qəlbimi görmədim rahat.*

Nizaminin elm, idrak, söz, ağıl, kamal haqqında fikirləri orta əsr qaranlıqları içərisindən sönməz günəş kimi dünyaya işıq saçır.

Professor A.Xələfov qeyd edir ki, dünyanın görkəmli alimləri, mütəfəkkirləri, filosofları, şairləri və yazıçıları kitabın və kitabxananın şəninə, şöhrətinə qiymətli fikirlər irəliləyərək, söz söyləmiş, kəlamlar yaratmışlar. Ancaq

dahi Nizaminin kəlamları bunların içərisində ən yüksək zirvə kimi parlayır və əsrlər keçdikcə öz parlaqlığını artırır.

Doğrudan da dahi şairimizin XII yüzillikdə kitaba və kitabxanaya verdiyi bu yüksək qiymət öz elmi və mədəni əhəmiyyətinə görə çox ucada durur.

Bir sözlə, böyük hikmət sahibi və dahi alim olan Nizami şəxsiyyətin formalaşmasında elmə, biliyə, kitaba, kitabxanaya, mütaliyəyə, tərbiyəyə yüksək yer verməklə yanaşı, özü də qiymətli kitablardan və zəngin kitabxanalardan istifadə edərək yetkin şəxsiyyət kimi formalaşmış, eyni zamanda bütün bunlarla bağlı öz əsərlərində irəli sürdüyü nəzəri fikirlərini oğlu Məhəmmədin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olarkən tətbiq etmiş, onu bilikli, ləyaqətli, ağıllı-kamallı şəxsiyyət kimi tərbiyələndirmişdir.

### ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. "Xaqani Şirvani". Bakı, 1982.
2. Azadə R. Nizami poetikası. Bakı: Elm, 1981, 250 s.
3. Aslan K. Şəxsiyyətin formalaşmasında bədii ədəbiyyatın rolu: Monoqrafiya. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2008, 324 s.
4. Bertels E. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Elm, 1981. – 146 s.
5. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, 1998, 246 s.
6. Xaqani Ş. Töhfətül-İraqeyn. – Bakı, 1995, 324 s.
7. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XX əsrə qədər): Dərslük. I hissə. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004, 328 s.
8. Xətai Ş.I. Keçmə namərd körpüsündən. – Bakı: Yazıçı, 1983, –s.305.
9. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 168 s.
10. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 320 s.
11. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 240 s.
12. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 280 s.
13. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 552 s.

Questions of books and reading  
in the heritage of Azerbaijani literature classics  
(at work Khagani, Nizami and Fizuli)

Knyaz ASLAN  
knyazaslan@mail.ru

### Summary

*In this article have been investigated and analyzed on the life and work of Khagani, Nizami, Fuzuli thoughts about books, libraries and reading these classics of Azerbaijan literature.*

**Key words:** words, books, reading, literature of the Middle Ages, Xaqani, Nizami, Fizuly.

Вопросы книги и чтения в наследии  
классиков азербайджанской литературы  
(на основе творчества Хагани, Низами и Физули)

Князь АСЛАН  
knyazaslan@mail.ru

### Резюме

*В этой статье были исследованы и проанализированы жизни и творчество Хагани, Низами, Физули, их мысли о книге, библиотеке и чтении.*

**Ключевые слова:** слова, книги, чтение, литература средневековья, Хагани, Низами, Физули.